

VREEMD VOLK

STRANGE PEOPLE

Marcel van der Voort

De aanleiding

In de kindernovelle *Na elke bocht ontdek je wat* (1984) van de auteur Mario Puzo, gaat de hoofdpersoon DavieShaw met zeven dollar en zeven cent op zak, samen met zijn pony Mustang, van Californië in het westen naar New York in het oosten van de Verenigde Staten. Onderweg komt hij allerlei mensen tegen en heeft hij, zoals de titel suggereert, tal van bijzondere ervaringen. Zo ontmoet hij een oude goeroe met wie hij op zekere dag een serpentarium ontdekt. Het reclamebord geeft aan, dat de eigenares Eunice Hill heet en herpetologe is, dat de toegang 50 cent is en dat de melktijden van de slangen om 9.00, 1.00 en 6.00 uur zijn. Omdat de goeroe oud en wijs is, kan hij DavieShaw - die niks met slangen heeft en er liever ook niks over wil weten - een heleboel wetenswaardigheden vertellen. Eén van die wetenswaardigheden is, dat slangengif, op radium na, voor medische doeleinden de waardevolste substantie van de hele wereld is. DavieShaw blijft liever buiten wachten, terwijl de goeroe het serpentarium bezoekt. Als laatstgenoemde uiteindelijk terugkomt, is hij in gezelschap van een uiterst merkwaardig vrouwspersoon:

'Haar gezicht was mager, haar armen waren mager, haar benen waren mager en haar voeten waren mager. Ze had pikzwart

Marcel van der Voort

The reason

'You will discover something after each curve in the road' reads the Dutch translation of Mario Puzo's 1984 children's novella *The Runaway Summer of Davie Shaw*. Together with his pony Mustang and with only seven dollar and seven cents in his pockets Davie Shaw, the leading character of this novella, traveled from California in the West of the United States to New York in the East. He met many different kinds of people on the way and as the Dutch title already suggests acquired several unusual experiences as well. He met among others an old guru together with whom he on a certain day discovered a serpentarium. The billboard mentioned that Eunice Hill, the owner, is a herpetologist, that the entree is fifty cents and that the poisonous snakes will be milked at nine o'clock in the morning as well as on one o'clock in the afternoon and at six in the evening. The guru was both old and wise and he could hence tell Davie - who had nothing to do with snakes and had rather not deal with them - many pieces of information. One such a knowledgeable piece was that snake poison is, except for radium, the most valuable medical substance on earth. While the guru visited the serpentarium Davie preferred to wait outside. The guru reappeared after some time had passed, accompanied

haar dat strak naar achteren was getrokken, waardoor haar neus en mond naar voren staken. (...) De jonge vrouw had een zwarte slang als een armbandhorloge om haar rechterpols en zijn ruitvormige kopje draaide rond als een secondewijzer. Om haar hals had ze een grote slang, die als een stola tot onder haar middel neerhing. Om haar middel was een slang gewikkeld die dienst deed als riem voor haar rijbroek. Op allebei haar knieën stak een slangenkop uit haar bruine leren laarzen.' (Puzo, 51).

Als de goeroe DavieShaw aan Eunice Hill voorstelt, blijkt de herpetologe heel kleine tandjes te hebben en een zacht sissend stemgeluid te hebben. Ondanks zijn weerszin van slangen - en ook wel van Eunice Hill - laat DavieShaw zich overhalen om de nacht in het serpentarium door te brengen. Leergierig als de goeroe is, wil hij volop profiteren van de kennis van anderen. Dus vraagt hij Eunice Hill 's avonds honderd uit over haar dieren. Bijgevolg krijgt DavieShaw tegen zijn zin in te horen dat een slang doodgaat als ze een kwartier in de felle zon ligt (iets wat hem plezier deed om te horen overigens), dat slangen doof zijn, dat ze ruiken met hun tong, dat ze een jaar zonder eten kunnen, dat hun maagzuur zó scherp is, dat de schedel van een varken er in een paar minuten in oplost, dat zelfs anaconda's geen mensen kunnen inslikken, omdat de schouders van een mens te breed zijn... Eunice Hill blijkt al zo vaak gebeten te zijn door haar slangen, dat ze immuun is geworden voor hun gif. En over slangengif gesproken: elke dag leverde elke slang haar een theelepeltje gif op. En dat was kostbaarder dan goud. Het kan DavieShaw allemaal niet zo boeien en na verloop van tijd valt hij op de bank in slaap. De volgende morgen delen de goeroe en de herpetologe DavieShaw mede, dat ze

by a most peculiar person of the female gender:

'Her face was lean, her arms were thin as were her legs and feet. Her hair was pitch black. She kept her hair drawn tight towards the back of her head, which caused her nose and her mouth to protrude as a result. (...) On her right wrist the young woman wore a black snake for a wrist watch. Its diamond shaped head turned around like a sweep-second hand. Another snake curled around her neck and hung down like a stole towards her waist. A third snake twisted around her waist and functioned as a belt for her riding breeches. On each of her knees a snake protruded his head out of her brown leather riding boots' (Puzo, 51).

When the guru acquainted Davie Shaw to Eunice Hill the herpetologist appeared to exhibit tiny teeth while her voice was soft and hissing. Despite his aversion to snakes - as well as some repugnance to Eunice Hill - Davie Shaw let himself be persuaded to stay the night in the serpentarium.

The naturally inquisitive guru liked to profit optimally of the knowledge of other people. During the evening he hence never stopped asking Eunice Hill about her animals. As a result Davie learned against his liking that a snake dies when exposed to the blazing sun for fifteen minutes (which did please him, anyway), that snakes are deaf, that they smell with their tongue, that they are able to fast for a year, that their gastric acid is quite powerful, enough so to dissolve the bones of the skull of a pig within a few minutes only, and that even anaconda's are unable to swallow people because the shoulders of men are too wide... Eunice Hill had often been bitten by her snakes, so much so that she did

gaan trouwen en samen het serpentarium gaan beheren. Eunice zal de goeroe iedere dag door haar slangen laten bijten, zodat ook hij immuun voor hun gif zal worden. Ze hopen dat hun kinderen daardoor óók immuun geboren zullen worden, wat een grote stap vooruit in de wetenschap zou zijn. Dat ze met hun bizarre voornemen niet alleen de wetenschap willen dienen, blijkt wel uit het feit dat ze ook de commerciële kant van die immuniteit in de gaten hebben: als ze hun baby's met een ratelslang of een cobra in een glazen bak te kijk zouden zetten, zouden daar wel eens veel mensen op kunnen afkomen. En die zouden er wellicht meer dan 50 cent voor over hebben om dat spektakel te aanschouwen.

De achtergrond

Mario Puzo heeft voor de beschreven pasus in zijn kindernovelle vermoedelijk niet geput uit enkel zijn fantasie. Al eeuwenlang doen er immers verhalen de ronde over volksstammen die een bijzondere omgang hebben met slangen. Ook heden ten dage schijnen er nog volkeren en individuele hanteerders te zijn die bijzonder bedreven zijn in het bezweren en bestrijden van slangen (Aafjes 1966; Brunton 1950; Cann 2001; Hagenbeck z.j; Keimer 1947). En zeker in antieke bronnen is er bovendien nog sprake van volkeren die niet alleen slangen bezweren en bestrijden, maar die immuniteit tegen slangengif zouden hebben opgebouwd en die zelfs in staat zouden zijn geweest om slachtoffers van slangenbeten voor een rampzalige dood te behoeden. Het is niet uitgesloten dat Puzo inspiratie gevonden heeft in een grijs, herpetologisch verleden. Ik laat wat voorbeelden van mogelijke bronnen de revue passeren.

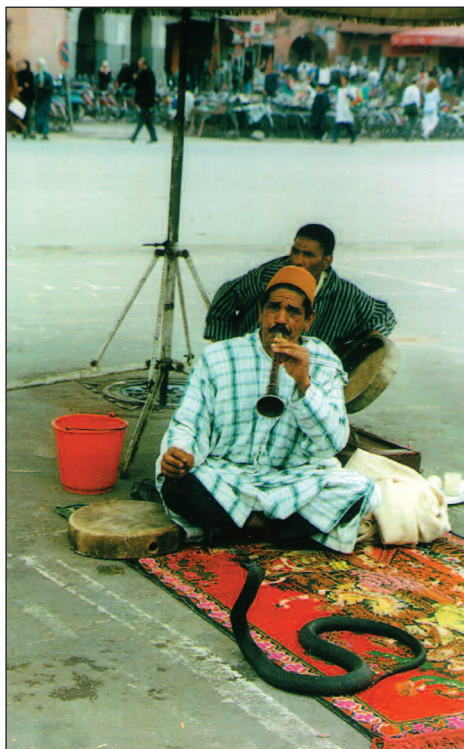
become immune for their poison. And spoken about snake poisons: each day each snake provided her with a teaspoonful of poison, more precious than gold. All this did not interest Davie very much and he eventually fell asleep on the couch.

The following morning the guru and the herpetologist told Davie that they planned to get married and to manage the serpentarium together. Eunice will let the guru be bitten daily by a snake in order to render him immune for their poison. They hoped that their children are born immune as a result, which would be a big step forward for science. They not only strived to serve science with their grotesque plan, however, for they also had an eye for the commercial aspect of the immunity. Once they would be able to put their baby on show in a glass box together with a pit viper or a cobra then that might attract a large crowd and those people might perhaps be inclined to pay much more than fifty cents to see this spectacle.

Modern panacea uit Spanje / Modern panacea from Spain

Slangenbezweerder in Cassablanca. / Snake charmer in Cassablanca. Foto / Photo: Francine Otten.

Slangenbezweeters

Zo beschrijven de Romeinse auteurs Plinius en Aelianus beiden de stam van de Ophiogenis, een volk dat zijn naam eer aan doet, omdat het is voortgekomen uit de bij-slaap van Halia met een immens grote, goddelijke slang die in de grot van Artemis, de Griekse godin van de jacht, huisde. Hun bijzondere, slangengoddelijke afkomst zou het hun mogelijk hebben gemaakt, dat zij slachtoffers van slangenbeten alleen al door aanraking konden genezen. Plinius († 79 na Christus) vervolgt met de opmerking, dat er nog steeds mensen zouden zijn wier

Slangenbezweerder in Marrakech. / Snake charmer in Marrakech. Foto / Photo: Han van den Wildenberg.

The background

For the passage out of his children's novel-ette described above Mario Puzo most probably did not only draw on his fantasy. Tales about tribes exhibiting a special relationship with snakes have been doing the rounds for centuries. Even today there may exist groups of people as well as individuals that are adept at charming snakes as well as controlling these animals (Aafjes 1966; Brunton 1950; Cann 2001; Hagenbeck z.j; Keimer 1947). In antique sources we find descriptions of races that not only charmed and controlled snakes but also had

speeksel een remedie was tegen slangenbeten (Plinius VII, 14; Aelianus XII, 39).

Ook andere volksstammen konden iets betekenen voor slachtoffers van slangenbeten. De chroniqueur van de Romeinse burgeroorlog, Lucanus, verhaalt uitvoerig op welke wijze de Psylli - een volksstam die in 'Libië' leefde - bijvoorbeeld slangen bezworen en hun beten genazen, en zijn relaas is interessant genoeg om het enige ruimte te geven:

'Van de rassen die de aarde bewonen is er slechts één, die van de Psylli van Marmarica, die ongedeerd blijven wanneer ze een dodelijke beet van slangen oplopen. Hun stem heeft de werkzaamheid van krachtige kruiden, hun eigen bloed is beschermd en kan alle vergif weren, zonder zelfs ook maar toverspreuken te gebruiken. De omstandigheden in hun land hebben het hun mogelijk gemaakt probleemloos temidden van slangen te leven. Door hun woonplaats daar te maken waar slangen hen omringen, verkregen ze het voorrecht dat de dood hun veilig wonen toestond. (...) De Psylli nemen geen genoeg met veiligheid uitsluitend voor henzelf, maar waken ook over vreemdelingen en helpen de mensheid tegen dodelijke monsters. Zo volgden ze de Romeinse legers en zodra de aanvoerder bevel gaf het kamp in te richten, begonnen de Psylli het zand binnen de kring van het bolwerk met bezweringen en toverformules te zuiveren van slangen. De grenzen van het kamp werden afgezet met rokende vuren waarin hout knapte en moederhars siste, schrale tamarisktakken, Oosterse costo's¹, duizendguldenkruid uit Thessalië, venkel en Siciliaanse thapsos² maakten herrie in de vlammen. En de Psylli verbrandden verder ook larijshout en citroenkruid, van welks rook slangen afkerig zijn en hoorns van

achieved immunity against snake poisons, who even had been able to keep snakebite victims from a fateful death. I cannot exclude the possibility that Puzo also drew some inspiration from a herpetological grey past. I will let some examples of possible sources pass in review.

Snake charmers

The Roman authors Plinius and Aelianus both describe the Ophiogenesis tribe as a people of which the name rings true since it was born out of the carnal knowledge of Halia with an immensely large divine snake living in the cave of Artemis, the Greek goddess of the hunt. Their special descent from a divine snake made it possible for them to heal people suffering from snakebite just by touching them. Plinius († 79 AD) continues his tale with the remark that there are still people whose saliva are a medicine against snakebite (Plinius VII, 14; Aelianus XII, 39).

Quite different tribes also could be of importance for people who fell victim to snakebite. Lucanus, the chronicler of the Roman civil war tells us at length how the Psylli - a tribe living in 'Libya' - charmed snakes and healed their bites. His narrative is interesting enough to cite it more extensively:

Of the races that inhabit the earth there is but one, the Psylli of Marmarica, who are unhurt by the fell bite of serpents. Their voice has the efficacy of powerful drugs. Their very blood is protected and can keep out all poison, even without the use of charms. The nature of their land has bidden them live unharmed in the midst of serpents. (...) And that race, not satisfied with safety for themselves, keep guard for

herten - herten wier geboorteplaats ver buiten Afrika is. Zo werden de soldaten 's nachts beschermd. Maar als iemand overdag werd gebeten en bijna dood ging, dan werden de wonderbaarlijke krachten van de Psylli actief en ontstond er een machtige strijd tussen de Psyllus en het toegeodiende gif. De inboorling begint met het markeren van de plaats van de beet; dit stabiliseert het gif en beperkt het tot de plaats van de wond. Daarna produceren zijn schuimende lippen vele bezweringen in een ononderbroken gemompel. De ernst van het kwaad dwingt hem geen adem te halen, evenmin staat de dood een moment van stilte toe. Inderdaad wordt het gif, nadat het tot in het zwartwordende merg is doorgedrongen, door toverij uitgedreven. Maar, als het gif niet goed gehoorzaamt, en weigert ondanks de bevelen naar buiten te komen, dan leunt de genezer voorover en likt de bloedeloze plaats, zuigt het vergif uit en draineert de ledematen met zijn tanden, totdat hij met een zegevierend gebaar de dood uit het koude lichaam sleurt en hem uitspuugt. En het is een koud kunstje voor de Psyllus om aan de smaak van het vergif te bepalen wat voor een soort slang het was over wier beet hij zegevierde.' (Lucanus IX, pag. 573 e.v.).

Niet minder bekend in antieke tijden waren de Italiaanse Marsi, nazaten van de zoon die Odysseus op zijn beroemde terugtocht van Troje bij de tovenaars Circe had verwekt. Ook zij hadden speeksel waarmee ze

strangers and aid mankind against deadly monsters. They followed the Roman army now; and, as soon as the leader ordered the tents to be pitched, they began by purifying the sand within the circuit of the rampart with spells and charms to banish the snakes. The limits of the camp were surrounded by a fire of fumigation, in which elder-wood crackled and foreign galbanum bubbled; the tamarisk of scanty leaf, Eastern costos,¹ powerful all-heal, Thessalian centaury, fennel, and Sicilian thapsos² made a noise in the flame; and the natives also burned larchwood, and southernwood whose smoke snakes loathe, and horns of deer - deer whose birthplace is far from Africa. Thus the soldiers were protected at night. But if any man was smitten by day and near death, then the wondrous powers of the people were displayed, and there was a mighty battle between the Psylli and the poison absorbed. The native begins by marking the part with the touch of his spittle; this arrests the venom and confines it to the wound; and then his foaming lips rehearse full many a spell with unbroken muttering; for the speed of the ailment suffers him not to draw breath, nor does death permit a moment's silence. Often indeed the bane after it has lodged in the blackened marrow, is expelled by incantation; but, whenever the poison is slow to obey, and resists when it is summoned forth and commanded to come out, then the healer leans over

¹ *Costo's of vrouwenmunt: wortel van een plant uit Kashmir waarvan de olie gebruikt werd als ingrediënt in een antidoot en als stimulanus werd toegepast bij een slangenbeet (Celsus, pag. xxviii).*

² *Thapsos: herderstasje, bloedkruid; de zaadjes van deze plant werden gebruikt in een antidoot (Celsus, pag. lvij). Ook tegenwoordig neemt men nog aan dat de werking ervan bloedstelpende eigenschappen heeft (Van Hellemont 1988, 119).*

¹ *Costo's or Costmary (Tanacetum balsamita): the root of a Kashmir plant. The oil was used as an ingredient in an antidote while it was used as a stimulant in case of snakebite (Celsus, p. xxviii).*

² *Thapsos: shepherd's purse. The seeds of this plant were used in an antidote (Celsus, p. lvij). One assumes even today that its action contains haemostatic properties (Van Hellemont 1988, 119).*

weliswaar geen slangenbeten konden genezen, maar waarmee ze wel slangen konden verjagen. Marsi werden, net als de Psylli, vaak met dié Romeinse legioenen meegestuurd, die naar gebieden werden gezonden waar te vrezen viel voor slangen en schorpioenen. Voordat de Romeinse soldaten hun bivak opsloegen, dienden de Marsi de uitgekozen plek vrij van giftige dieren te maken. Ook was het hun taak om antidoten tegen de beten van dergelijke dieren aan te leveren (Plinius VII, 15; Jackson, 1995, 135).

‘Steve Irwins’ avant la date

Steve Irwin - de onfortuinlijke crocodile hunter - heeft eens afschuw en verontwaardiging gewekt, door tijdens een demonstratie met krokodillen zijn zoontje mee het krokodillenbassin in te nemen en hem als lokaas boven de bekken van zijn beesten te houden. Een dergelijke verfoeilijke blootstelling van kinderen aan gevaarlijke dieren zagen we hierboven ook bij Mario Puzo. Zijn beschrijving van de zogenaamde overgeërfde immuniteit voor slangen gif bij baby's schijnt aan een wel érg grote fantasie ontsproten te zijn. Toch lijkt hij voor dit gegeven opnieuw schatplichtig te zijn aan oude verhalen.

Weer zijn het de Psylli die een wel erg bijzondere proef hanteerden om te achterhalen of een Psyllus-baby wel of geen bastaard was. Dat deden ze niet om indruk te maken op betalend publiek, maar om zichzelf te overtuigen van de bloedzuiverheid van een nieuwgeborene. Ik laat Lucanus weer aan het woord:

‘Groot is hun vertrouwen op hun bloed: wanneer er weer een baby wordt geboren en zij vrezen een besmetting met vreemd bloed, dan testen zij de verdachte zuigeling met behulp van een giftige cobra. Zoals de

and licks the bloodless place, sucking up the venom and draining the limbs with his teeth, until victorious he drags out the death from the cold body, and spits it out of his mouth. And it is a simple thing for the Psylli to tell by the taste of the poison what kind of snake it was whose bite the healer has mastered. (Lucan IX, pag. 571).

The Italian Marsi, offspring of Odysseus' son begotten by Circe the sorceress, on his famous way back home, were as well known during Antiquity. They also had special saliva. It was not able to cure snakebites, however, but it could chase snakes away instead. Like the Psylli the Marsi were often sent along with the Roman legions to regions known to be infested with snakes and scorpions. Before the Roman soldiers made their bivouac the Marsi had to clear the chosen site from poisonous animals. They in addition had the task to deliver antidotes against the bites from like animals (Pliny VII, 15; Jackson, 1995, 135).

‘Steve Irwins’ avant la date

Steve Irwin - the unfortunate crocodile hunter - once generated loathing and outrage during a demonstration with crocodiles, for he then baited the animals with the use of his small son which he held above their snouts. In the tale by Mario Puzo we already encountered a similar detestable exposure of children to dangerous animals. His description of the so-called inherited immunity of babies against snake poison originated from a rather well developed fantasy. But he does seem for this subject to be indebted to old tales.

It were, again, the Psylli who had devised quite special a test to discover whether or not a child was a bastard. They did not per-

vogel van Zeus zijn naakte kuikens, zojuist uit het warme ei gekropen, naar de opkomende zon draait om hun die te laten aanschouwen - zij die in staat blijken te zijn om de stralen te weerstaan en zonder te knippen het licht trotseren worden in leven worden gehouden voor de dienst van de god; maar zij wie de zon heeft overwonnen worden veronachtzaamd - zo zijn de Psylli ervan overtuigd dat het ras zuiver is, als de baby niet schroomt om slangen aan te raken en van de hem gegeven slang een speelgenoot maakt.' (Lucanus IX, pag. 573).

Medicijnen

De opkomst van de natuurwetenschappen, met name de chemie, heeft het mogelijk gemaakt om (geneeskrachtige) stoffen in hun bestanddelen te ontleden en hun werkzaamheid te onderzoeken. Dat geldt m.m. voor slangengif, dat een goudmijn in tweelei opzicht belooft te zijn: enerzijds therapeutisch, doordat de medicijnen die eruit bereid kunnen worden individuen verlichting kunnen geven bij tal van kwalen (zie de bijdrage van Freek Vonk elders in deze aflevering), anderzijds financieel, doordat de farmaceutische industrie miljarden kan toucheren (Nienke Beintema in *NRC Handelsblad*, 20 januari 2007). Maar vóórdat de chemie ons op microniveau liet begrijpen hoe slangengif te ontleden en te gebruiken is, bestonden er al opvattingen over het therapeutisch nut van complete slangen. Al ver voor het begin van onze jaartelling, is bijvoorbeeld het *antidotum mithridatum*, ook wel kortweg *theriak* of *triakel* genoemd, uitgevonden en vervolgens overvloedig gebruikt voor een breed scala aan kwalen en ziektes. Slangen waren een onmisbaar ingrediënt in dit panacee. Maar omdat ik daarover al eens eerder heb

form such a test to impress the paying public but wanted to satisfy themselves about the unadulterated nature of their offspring instead. Let us listen to Lucanus:

Great is their reliance upon their blood: whenever a new-born babe falls to earth, fearing some contamination of foreign breed, they test the suspected infant by means of a venomous asp. As the bird of Jove turns his unfeathered eaglets, when hatched from the warm egg, to face the rising sun - those who prove able to endure the beams, and can gaze without flinching straight at the light, are kept alive for the service of the god; but those whom the sun has mastered are neglected - so the Psylli are convinced that the breed is true, if the babe shrinks not to touch snakes and makes a plaything of the serpent given him. (Lucan IX, pag. 573).

Medicines

The advent of the natural sciences, chemistry in particular, enabled us to analyze therapeutic substances into their constituents and to investigate their effectiveness. This applies *mutatis mutandis* to snake poisons since these promise to strike lucky in two ways: therapeutically since medicines can be derived from it that mitigate many different ailments (see the contribution by Freek Vonk in this issue), as well as financial since the pharmaceutical companies may draw billions in cash (Nienke Neintema in *NRC Handelsblad* of January 20th, 2007). But even long before microchemistry enabled us to understand how to decompose and use snake poisons notions did exist about the therapeutic usefulness of complete snakes. The *antidotum mithridatum* briefly called *theriak* or *triakel* was invented long before the advent of our Common Era. Since then it has been

geschreven, wil ik hier volstaan met de geïnteresseerde lezer te verwijzen naar eerdere bijdragen (Van der Voort 1993ab, 1995).

Tot slot nog dit. In Spanje zag ik tijdens een bezoek aan de markt in Olot een tafeltje met daarop enkele flessen met slangen erin. Ook stonden er tientallen ronde doosjes, keurig opgestapeld. Het bleken doosjes slangenvet te zijn. De heer in pak - hij leek in genen dele op de doorsnee-marktkoopman - maakte me duidelijk, dat het vet was van een landslang, maar de taalbarrière was verder te groot om tot een nuttige informatie-uitwisseling te komen. Wel pronkt er op het potje een ronkende tekst: dit hedendaagse panacee verlicht of bestrijdt maar liefst alle soorten reumatische pijnen, brandwonden, bulten, puistjes en zweren, verkoudheid, oorpijn, keelpijn (keelontsteking), voetschimmel, ingegroeide nagels, huiduitslag, ontwrichtingen, verstuikingen; 't helpt splinters uitdrijven, geeft verlichting tegen allerlei insectenbeten, o.a. van wespen, spinnen en muggen. Mijn eigen ervaring is, dat er ook een koortslip mee te bestrijden valt.

extensively used for a wide range of diseases and ailments. Snakes formed an indispensable part of this panacea. Since I did already write some papers on the subject it serves to refer you to these contributions (Van der Voort 1993ab, 1995).

Yet another word. On a visit to Spain I saw on the market in Olot a market booth with a display of several snake-containing bottles. Present were also dozens of neatly stacked round boxes. They appeared to contain snake fat. The smartly dressed male - who did not at all resemble the common market vendor - brought home to me that the fat derived from a landsnake. The language barrier proved to be too great to achieve a useful exchange of information, however. The jar did however show the following boasting text: This modern panacea relieves or heals all kinds of rheumatic pains, burns, lumps, pustules and ulcers, the common cold, earache, sore throat (pharyngitis), athletes' foot, ingrown nails, rashes, dislocations, sprains, it aids the expel of splinters, eases all kinds of insect bites, among other things those of wasps, spiders and mosquitoes. According to my own experience even a *herpes simplex labialis* may be successfully treated with it.

Translation into English by Bert Verveen.
English corrections: Lawrence Smith.

Literatuur

- Aafjes, B., 'De charmeur der slangen'. In: *Morgen bloeien de abrikozen*. Amsterdam, 1966.
- Aelianus, *De Natura Animalium*, with an English translation by A.F. Scholfield. Loeb Classical Library. 3 Vols. London. 1971, 1959, 1959.
- Brunton, P., *A search in secret Egypt*. London, 1950.
- Cann, J., *Snakes alive! Snake Experts & Antidote Sellers of Australia*. Kenthurst, 2001.
- Celsus, C., *De Medicina*. 3 Vol. Loeb Classical Library. London, 1952, 1977, 1961.
- Hagenbeck, J., *Heilige slangen*. In *de ban van cobra's en krokodillen*. Amsterdam, z.j.
- Hellemont, J. van, *Fytotherapeutisch Compendium*. Utrecht/Antwerpen, 1988.
- Jackson, R., *Doctors and diseases in the Roman Empire*. London, 1995.

Keimer, L., *Histoires des serpents dans l'Égypte ancienne et moderne*. Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte et publiés sous les auspices de sa Majesté Farnouk Ier, roi d'Égypte. Le Caire, 1947.

Lucan, *Pharsalia*. Loeb Classical Library. Harvard University Press. London, 1988.

Payne, A., *Medieval beasts*. London, 1990.

Plinius, *Naturalis Historia*. Loeb Classical Library. Harvard University Press. 10 Vols. London, 1932-1989.

Puzo, M., *Na elke bocht ontdek je wat*. Amsterdam, 1984. Puzo, M. *The Runaway Summer of Davie Shaw*. Munk, 1966; *The World's Work*, Kingswood, Surrey 1976.

Voort, M. van der, *Van serpentes met venine*. *Jacob van Maerlants boek over slangen herhaald en van herpetologisch commentaar voorzien*. Hilversum, 1993a.

Voort, M. van der, 'Herpetologische sprokkelingen I: Het slechte huwelijk van Mithridates Eupator'. In: *Litteratura Serpentina* 13 (1993b), 123-129. Ook te vinden op <http://home.orange.nl/mjm.vandervoort> • artikelen.

Voort, M. van der, 'Herpetologische sprokkelingen 4, Alexander en het gifmeisje'. In: *Litteratura Serpentina* 15 (1995), 110-114. Ook te vinden op <http://home.orange.nl/mjm.vandervoort> • artikelen.

Voort, M. van der, *Dat seste boec van serpentes. Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants Der naturen bloeme*. Hilversum, 2001.

